

Liefde en Zorg in tijden van Kapitalisme

De paradox van reproductieve arbeid tussen onderdrukking en verzet

- door **Siggie Vertommen**

Wages Against Housework

“They say it’s love, we say it’s unwaged work”.

They call it frigidity. We call it absenteeism.

Every miscarriage is a work accident.

Homosexuality and heterosexuality are both working conditions...

but homosexuality is workers’ control of production, not the end of work.

More smiles? More money. Nothing will be so powerful in destroying the healing virtues of a smile.

Neuroses, suicides, desexualization: occupational diseases of the housewife ¹.

Midden jaren zeventig pende een groepje linkse feministen uit de Verenigde Staten en Italië vol vuur en overtuiging het manifest neer van de *Wages Against Housework* Campagne. Met deze internationale campagne ijverden *autonomistas* als Selma James, Mariarosa Dalla Costa, Silvia Federici, Leopoldina Fortunati en Nicole Cox voor de volwaardige erkenning en verloning van huishoudelijk werk als arbeid. Zij waren immers van mening dat de zorgtaken die (vooral) vrouwen op zich nemen in het huishouden niet alleen arbeids- en tijdsintensief waren, maar bovendien ook alle andere vormen van arbeid en leven mogelijk maakten. Zonder het smeren van zijn boterhammen, kon manlief niet aan de arbeid gaan, en zonder proper gewassen kleren zouden de kinderen niet naar school vertrekken. Nochtans werden huisvrouwen hier zelden of nooit voor gewaardeerd of vergoed. Integendeel, huishoudelijk werk werd gereduceerd tot quasi-biologische kwaliteiten van moederlijke zorg of echtelijke liefde die vrouwen van nature zouden bezitten.

De *Wages Against Housework* campagne wilde in de eerste plaats vrouwen erkennen voor het al het onzichtbare werk dat ze deden binnen het huishouden en in de gemeenschap. Tegelijkertijd wilde het een slag toekennen aan het kapitalistische systeem door een loon te eisen voor dit onbetaalde werk. Dit loon werd niet gezien als het eindpunt van de strijd, maar eerder als een strategisch middel om meer autonomie te verwerven ten aanzien van staat en kapitaal. Als vrouwen zouden inzien dat het huishouden runnen geen natuurlijke of goddelijke roeping was, maar sociaal opgelegd werk, dan konden ze, indien wenselijk, het werk ook kunnen neerleggen of op zijn minst betere werkcondities opeisen. Daarom dat de campagne ook loon *tegen* en niet *vóór* huishoudelijk werk werd genoemd.

---

¹ Federici, Silvia, e.a. 1975. *Wages against Housework*. Bristol. Power of Women Collective and Falling Wall Press.

Wages Against Housework was niet bepaald een groots succes in de jaren zeventig en tachtig. De campagne werd verguisd door enerzijds orthodoxe socialisten voor wie productieve fabrieksarbeid de enige bron van meerwaardecreatie en bijgevolg van anti-kapitalistisch verzet was. Anderzijds konden ook heel wat liberale en socialistische feministen zich niet vinden in een emancipatorisch project dat bulkte van de patriarchale genderstereotypen. Zij waren ervan overtuigd dat vrouwen zich net moesten bevrijden van de patriarchale controle en het saaie isolement van 'de haard' door buitenhuis een job en een inkomen te verwerven. Het was deze laatste groep die het naoorlogse feministische debat won. In de Verenigde Staten en Europa zette de vrouwenbeweging volop in op betere voorwaarden en mogelijkheden voor vrouwen op de arbeidsmarkt via moedige en broodnodige campagnes zoals 'gelijk loon voor gelijk werk'. En het kleine groepje feministen dat liever een loon kreeg voor het onbetaalde vrouwenwerk dat ze al deden, in plaats van strijd te voeren voor gelijkwaardige exploitatie op de kapitalistische arbeidsmarkt, werd buiten de marge van de feministische beweging geplaatst.

Vandaag de dag, echter, weerklinken de provocatieve ideeën van het *Wages Against Housework* manifest luider dan ooit. Niet alleen binnen academische en militant feministische kringen, maar ook ver daarbuiten worden sociale reproductie theorieën en praktijken opnieuw van onder het stof gehaald (Barbagallo en Federici, 2012, Quiroga-Diaz, 2015; Bahattachariya, 2017, Farris, 2017; Vertommen en Barbagallo, 2017) ². Op acht maart 2018, bijvoorbeeld, gaven meer dan vijf miljoen vrouwen (en mannen) in Spanje gehoor aan de oproep van de Internationale Vrouwenstaking om het productieve en reproductieve werk neer te leggen, in protest tegen aanhoudende genderdiscriminatie en patriarchaal geweld.

Dit hoofdstuk staat stil bij de welgekomen terugkeer van feministische ideeën rond reproductieve arbeid of sociale reproductie, en bekijkt hun onontbeerlijke politieke relevantie. In een eerste deel gaan we na wat reproductieve arbeid precies is, wat de voornaamste kenmerken zijn, en wat er de voorbije decennia zoal veranderd is in de configuratie van reproductieve arbeid onder het kapitalisme. Het tweede luik van dit hoofdstuk zoomt in op de kracht van sociale reproductietheorie als lens om het kapitalisme te begrijpen én te bestrijden als een totaalsysteem, en niet alleen een 'economisch' systeem. Op basis van tal van historische en actuele voorbeelden en gevalsstudies -van dienstencheques tot sekswerk en (draag)moederschap - wil ik argumenteren dat het voor progressief (lees: antikapitalistisch en dus feministisch) links een prioriteit moet zijn om een antwoord te vinden op de paradox van reproductieve arbeid. Hiermee bedoel ik dat het noodzakelijk is voor links om biologische en sociale reproductie te erkennen en bestrijden als een sfeer van onderdrukking en uitbuiting op het kruispunt van gender, kleur en klasse. Maar even goed moet het de reproductieve sfeer omarmen als een cruciale sfeer van verzet en protest om nieuwe en meer emancipatorische

---

² Voor een mooi overzicht van actuele interpretaties van sociale reproductie, zie Barbagallo, Camille en Silvia Federici. 2012. Commoner. "Care work and the commons" http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2012/01/commoner_issue-15.pdf en Viewpoint Magazine. 2015. "Social Reproduction". <https://www.viewpointmag.com/2015/11/02/issue-5-social-reproduction/>

horizons te verkennen. Zoals Camille Barbagallo van de Britse Women Strike Assembly het formuleerde: “*Without care no victory is possible*”³.

WTF is reproductieve arbeid?

Algemeen gesteld, verwijst reproductieve arbeid naar alle emotionele, koesterende en zorgende arbeid die zowel op dagelijkse als intergenerationele basis nodig is om de gezondheid en het welzijn van de arbeidskrachten te garanderen en het kapitalisme als socio-economisch systeem in leven te houden (Nakano Glenn, 1992; James, 2012, Batthacharya, 2017)⁴. Initieel doelde het op al het onbetaalde werk dat (vooral) vrouwen thuis op zich nemen in het huishouden, in het huwelijk maar ook in de gemeenschap: soep maken, pampers verversen, benen scheren, buurtfeestjes organiseren, naar de werkverhalen van je partner luisteren, kinderen baren en aan de borst leggen, de lijst is werkelijk eindeloos. Sinds de neoliberale turn van de jaren zeventig verwijst sociale reproductie niet meer alleen naar de onbetaalde, maar evenzeer naar alle betaalde vormen van reproductieve arbeid die vrouwen uitvoeren op de arbeidsmarkt “*als reproducenten van de urbane beroepsbevolking*” (Federici, 2012). Dit zijn de vrouwen die zorg dragen voor de kinderen van de elites en de middenklassers, hun huizen poetsen, hun eten klaarmaken, hun kleren opvouwen, hun honden uitlaten, hun seksuele noden bevredigen en -sinds kort – ook hun baby’s assembleren via eiceldonaties of draagmoederschap (Vertommen en Barbagallo, 2017).

Ondanks de vele veranderingen doorheen de tijd en (nuance)verschillen in de intellectuele benaderingen, heeft reproductief werk een vijftal fundamentele kenmerken. Het is vaak 1) onzichtbaar, 2) precair, en 3) on(der)betaald werk dat 4) vooral door (gekleurde) vrouwen wordt uitgevoerd en tenslotte 5) een duaal karakter heeft, waarbij het tegelijkertijd een bron van onderdrukking en verzet kan zijn. In wat volgt bespreken we uitgebreid deze verschillende kenmerken aan de hand van concrete voorbeelden en gevalstudies.

De onzichtbare handen van de markt en het huishouden

De inleiding maakte alvast duidelijk dat reproductief werk vaak niet erkend wordt als werk. We kennen allemaal het voordehandliggende antwoord van de huisvrouw op de vraag of ze werkt: “nee”. Heel wat van de reproductieve taken die ze dagelijks uitvoert worden immers genaturaliseerd tot een existentieel deel van wie ze ‘is’ en niet iets wat ze verwacht wordt te ‘doen’. Zelfs de reproductieve jobs die wél erkend worden als werk horen tot de slechtst betaalde en minst beschermde op de arbeidsmarkt. Uit het jaarrapport van de Belgische Federale Overheidsdienst Economie uit 2014 blijkt dat opdienend personeel, kappers, schoonheidsspecialisten, huishoudelijk personeel, schoonmakers en kassiers de minst betaalde

---

³ <https://www.weareplanc.org/blog/march-8th-international-womens-strike-reader/>

⁴ Voor een interessante video-analyse van reproductieve arbeid, zie <https://www.weareplanc.org/blog/what-the-fk-is-social-reproduction/>

arbeidskrachten in België zijn ⁵. Niet toevallig zijn dit ook allemaal jobs uit de reproductieve sfeer, die voornamelijk door vrouwen worden beoefend.

Om te begrijpen waar de structurele onderwaardering van reproductieve arbeid vandaan komt, en waarom sommige activiteiten wél en andere niet waardevol genoeg geacht worden om te valoriseren als arbeid, moeten we volgens marxistische feministen terug naar de oorsprong van het kapitalisme als productiesysteem in de 16e eeuw (Mies, 1986; Federici, 2004). Eén van de noodzakelijke historische ontstaansvoorwaarden voor het kapitalisme, stellen zij, was de scheiding tussen de betaalde productie van goederen mét economische meerwaarde en de onbetaalde reproductie van arbeidskrachten zonder economische meerwaarde ⁶. In haar meesterwerk *Caliban and the Witch* (2004) beschrijft Silvia Federici hoe vrouwen in de loop van de 16e eeuw steeds vaker werden uitgesloten van productieve arbeidscircuits, terwijl reproductieve taken zoals het opvoeden van de kinderen en de zorg voor het huishouden, terzelfdertijd structureel gedegradeerd werden tot 'vrouwenwerk'. Dit dubbel proces van *housewifization*, zoals Maria Mies (1986) het noemde, ging gepaard met een virulente disciplinerende van vrouwen(lichamen) waarbij de 'means of reproduction' steeds vaker ten dienste kwamen te staan van de kapitalistische productiewijze. De beruchte heksenverbrandingen, waarbij honderden duizenden weerbarstige vrouwen op de Europese brandstapels belandden, staan volgens Federici symbool voor het vrouwelijke verlies aan reproductieve controle over hun lichaam en seksualiteit ten aanzien van staat, kerk en kapitaal. In de 19^e eeuw bereikte het bourgeois ideaal van de huisvrouw aan de haard haar hoogtepunt en werd het geuniversaliseerd naar vrouwen uit andere klassen, inclusief vrouwen uit de werkende klassen en/of kolonies (Davis, 1981; Brenner en Laslett, 1989).

Het kapitalisme is dus afhankelijk van een seksuele arbeidsdeling tussen de overwegend mannelijke productie van goederen in de publieke sfeer en de overwegend vrouwelijke reproductie van arbeidskrachten in de private sfeer, waarbij, historisch gezien, alleen de eerste groep activiteiten erkend en verloond werd als loonarbeid. Zelfs wanneer vrouwen uit de arbeidende klasse werden ingeschakeld als goedkope fabrieksarbeidsters, bleven zij ook verantwoordelijk voor de tweede werkschift thuis. Marxistische feministen argumenteren dat het kapitalisme maar succesvol en lucratief kan zijn door zoveel vormen van zorgende, emotionele en reproductieve arbeid die noodzakelijk zijn voor het voortbrengen van de volgende generatie van arbeiders onverloond te laten en onzichtbaar te maken. Uit een recent onderzoek dat de 'onzichtbare' economische waarde van huishoudelijk werk in de naoorlogse Amerikaanse economie reconstrueerde, bleek dat dit in 1965 goed zou zijn voor 39 percent van het bruto nationaal product en in 2010 voor 26 percent (Bridgman, e.a., 2012). Volgens de conservatieve schatting van de doorgaans liberale Amerikaanse denktank McKinsey zou de wereldwijde vergoeding van onbetaalde huishoudelijke arbeid in 2015 aan een minimumloon snel oplopen tot het astronomische bedrag van 10 biljoen dollar ⁷. Jawel, 10 biljoen dollar aan

---

⁵⁵ S.N. "De 15 slechtst betaalde beroepen in België". Vacature. 2014 <https://www.vacature.com/nl-be/carriere/salaris/de-15-slechtst-betaalde-beroepen-in-belgie>

⁶ Andere noodzakelijke ontstaansvoorwaarden voor het kapitalisme waren de *enclosures* of omheining van de gemene gronden en de kolonisatie van de Nieuwe Wereld.

⁷

onbetaalde uren! Om een idee te krijgen hoeveel reproductieve arbeid er precies met de mantel der liefde bedekt wordt, introduceerden Annalisa Merelli en Youyou Zhou een eenvoudige calculator, waarbij je het aantal uren invult dat je wekelijks spendeert aan huishoudelijke klussen zoals koken, kuisen, huiswerkbegeleiding, boodschappen, kleine thuisreparaties of kinderopvang. Die worden dan vermenigvuldigd met de uurlonen die de Amerikaanse reproductieve Task Rabbit hiervoor aanrekent⁸. Het resultaat maakt duidelijk hoeveel je huishoudelijke arbeidstijd waard is op de markt.

Van een fordistische naar een neoliberale reproductiewijze

Task Rabbit is hét Amerikaanse symbool bij uitstek van de neoliberalisering van de reproductieve sector. Alle taken die voorheen 'gratis' uitgevoerd werden door huisvrouwen of huisslaven, of als publieke zorgvoorziening georganiseerd werden door de staat, kunnen nu uitbesteed worden aan commerciële zorgbedrijven als Task Rabbit en Deliveroo. Deze verdienen miljoenen met het leveren van kant-en-klaarmaaltijden, organiseren van dochters verjaardagsfeestje of het verzorgen van bejaarde grootvaders. Belgische rusthuizen worden, bijvoorbeeld, aan een sneltempo geprivatiseerd. In Vlaanderen zijn intussen 26 procent en in Brussel maar liefst 60 procent van de woonzorgcentra in handen van privébedrijven als Armonia of Senior Living Group (De Maesschalck, 2017). Het is eingszins ironisch dat het pas met de komst van commerciële zorgbedrijven duidelijk is geworden hoeveel zorgtaken precies 'waard' zijn.

De neoliberale turn van de jaren zeventig betekende niet alleen een transformatie van de fordistische productiewijze, maar ook van de reproductie- en gezinsstructuren (Ehrenreich and Hochschild, 2003; Fraser, 2016). Het patriarchale *Mad Men* gezinsmodel van het familieloon met de mannelijke kostwinner en de vrouw aan de haard geraakte in crisis. Vrouwen werden sinds de Tweede Wereldoorlog steeds vaker ingeschakeld op de formele of informele arbeidsmarkt als goedkope (re)producenten voor de globale markt: van Mexicaanse *maquiladora* werksters tot Indische textielarbeidsters, en van Georgische draagmoeders tot Poolse poetsvrouwen. Volgens Nancy Fraser (2016) barst het neoliberale reproductiemodel onder haar interne contradicties, die allermint feministisch zijn. Zij ziet een dubbele tendens. Enerzijds impliceerde de neoliberalisering van de zorg dat werkende vrouwen uit de midden- of topklassen het huishoudelijk werk kunnen/moeten uitbesteden aan betaalde reproductieve werkkrachten die lager op de socio-economische ladder staan. Anderzijds leidde het neoliberale beleid ook tot de ontmanteling van publieke zorgdiensten (ziekenhuizen, kinderopvang, ouderenzorg), die enkel nog toegankelijk zijn voor een koopkrachtige middenklasse. Heel wat van de reproductieve taken en verantwoordelijkheden die destijds gecollectiviseerd werden door de staat, worden opnieuw getransfereerd naar het gezin waar ze vaak op de individuele schouders van (groot)moeders en vrouwen terechtkomen. Huishoudelijke arbeid is dus niet verdwenen in het neoliberale reproductiemodel, maar werd 'geprivatiseerd' naar de markt en naar het gezin.

---

⁸ Merelli, Annalisa en Youyou Zhou. "This calculator puts a dollar value on the invisible, unpaid work done by women". Quartz 28/02/2018 <https://qz.com/work/1083411/this-calculator-makes-the-unpaid-work-women-do-visible/>

Tussen precariteit en illegaliteit

Het feit dat reproductieve arbeid vaak onzichtbaar of soms zelfs illegaal wordt gemaakt, heeft heel wat kwalijke gevolgen. Het zorgt ervoor dat het werk vaak in preciaire omstandigheden moet uitgevoerd worden voor weinig of geen loon. Als we de globale werkcondities van huishoudelijk personeel als voorbeeld nemen, dan blijkt uit onderzoek van de Internationale Arbeidsorganisatie (2013) dat slechts tien procent van het wereldwijde huishoudelijk personeel volledig gedekt wordt onder de nationale arbeidswetgeving, en dus recht heeft op sociale bijstand, gezondheidszorg, werkloosheidsuitkering, syndicale vereniging, etc. Bijna dertig procent onder hen werkt volledig in het zwart op de informele arbeidsmarkt en zestig procent werkt in de schemerzone. Dit heeft tot gevolg dat zij vaak excessief lange werkdagen kloppen zonder een vastgelegde rustdag of vakantie, onder het minimumloon werken, geen recht hebben op zwangerschaps- of moederschapsverlof, en kwetsbaar zijn voor geweld en misbruik⁹.

In België werd geprobeerd om een einde te stellen aan de informalisering van huishoudelijk werk via het systeem van de dienstencheques. Een dienstencheque is een door de overheid gesubsidieerde waardenbon waarmee particuliere gezinnen op legale en belastingsvriendelijke wijze huishoudelijke diensten kunnen kopen. Een dienstencheque kost het gezin slechts negen euro per gepresteerd uur, een bedrag dat bovendien een fiscaal voordeel tot 30 procent oplevert door het in te brengen in de belastingaangifte. De rest van de reële kosten van het systeem wordt door de overheid bijgepast uit het budget van de Sociale Zekerheid. Via de dienstencheques probeerde de Belgische overheid twee vliegen in één klap te slaan. Enerzijds moest het een oplossing bieden voor de sociale crisis van het neoliberalisme waarbij tweeverdienersgezinnen zich steeds vaker vastrijden in de onmogelijke werk-familie combinaties. Anderzijds kon men zo laaggeschoolde vrouwen (98 procent van het dienstencheque personeel is vrouwelijk) uit de werkloosheid of de zwarte markt halen door reguliere jobs te creëren. In Vlaanderen alleen gingen er in 2016 zo wat 90.000 vrouwen aan de slag via dienstencheques¹⁰.

Ondanks de vele positieve aspecten die voortvloeiden uit deze witwasoperatie, zoals een maandelijks gegarandeerd loon, vakantiegeld, ongevallenverzekering en vergoeding tijdens ziekte voor de werknemers, zorgt het systeem van de dienstencheques ook voor een formalisering van precariteit. Volgens de Belgische feministische organisatie Furia is de verloning voor werknemers bedroevend laag, met een gemiddelde bruto uurloon van slechts 10,69 euro waarmee ze vaak zelf nog een stuk van de vervoerskosten moeten ophoesten. Bovendien beschikt slechts de helft van de werknemers over een voltijds contract. Dienstenchequebedrijven mogen immers afwijken van de arbeidswetgeving inzake het minimum aantal uren door contracten van minder dan 33 procent toe te staan. “*Werkloze*

---

⁹ ILO. 2013. “Domestic workers across the world Global and regional statistics and the extent of protection”. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_200962.pdf

¹⁰ Departement Werk en Sociale Economie. 2016. “Evaluatie van het Vlaamse stelsel van de dienstencheques”. https://www.werk.be/sites/default/files/online_diensten/dienstencheques/evaluatie-dienstencheques2016.pdf

vrouwen worden dus geactiveerd naar een sector die geen volwaardig inkomen oplevert”, oordeelt Furia ¹¹. Tenslotte is er bij het systeem van de dienstencheques sprake van een Matheuseffect, waarbij doorgaans alleen welgestelde gezinnen gebruik kunnen maken van het systeem, dat nochtans door de ganse bevolking wordt gefinancierd via het budget van de Sociale Zekerheid. Aan het einde van de dienstencheque-keten staat dus de poetsvrouw die na haar slecht betaalde werkdag, haar eigen huis moeten poetsen.

Sommige vormen van reproductieve arbeid worden onzichtbaar en precair gemaakt omdat ze in de illegaliteit worden geduwd. Prostitutie of sekswerk, bijvoorbeeld, wordt in de meeste landen ter wereld op een of andere manier verboden, of in het beste geval gedoogd. In vele Amerikaanse staten, Rusland en Zuid-Afrika is sekswerk volledig gecriminaliseerd, zowel voor de kopers als verkopers van seks. In België is het, net als in vele andere Europese landen, legaal om seks te kopen en verkopen zolang de prostituee meederjarig is, maar het ronselen van klanten (via advertenties in kranten of websites, of op straat) en aanzetten tot of exploiteren van prostitutie is dan weer illegaal ¹². In Nederland en Duitsland is prostitutie legaal, maar is het onderhevig aan heel sterke overheidsregulering (via registraties en vergunningen) die vaak resulteert in een getrappt systeem voor prostituees mét en zonder wettige verblijfsvergunning. Alleen in Nieuw Zeeland werd prostitutie compleet gedecriminaliseerd en genieten alle sekswerkers volledige bescherming en arbeidsrechten.

Het Zweedse model, dat sinds enkele jaren van toepassing is in een aantal Scandinavische landen en in Frankrijk, criminaliseert de kopers van seks, maar niet de prostituees. Heel wat vrouwenorganisaties, waaronder de Europese Vrouwenlobby, pleiten voor de invoering van het Zweedse model. Omdat het de (overwegend mannelijke) vraagzijde probeert in te dammen, gaat men ervan uit dat het de meest ethische en vrouwvriendelijke manier zou zijn om de exploitatieve seksindustrie te ontmantelen ¹³. Alle goede bedoelingen ten spijt hebben sekswerkers wereldwijd, gesteund door mensenrechtenorganisaties als Amnesty International, sterke kritiek geuit op het Zweedse model. Het zou prostitutie ondergrond drijven en dus zou leiden tot een verdere marginalisering en stigmatisering van prostituees ¹⁴. De Engelse Juno Mac beschrijft in haar TEDtalk hoe het Zweedse model sekswerksters minder tijd en ruimte geeft om klanten te screenen en te onderhandelen over de prijs. In geval van misbruik, geweld en uitbuiting zijn ze ook minder geneigd om de politie te contacteren. Bovendien resulteert de afname van klanten in langere werkshiften voor prostituees, want armoede en de noodzaak tot een inkomen verdwijnen jammer genoeg niet door het criminaliseren van prostitutie ¹⁵. Het feministisch perspectief van reproductieve arbeid omzeilt de discussie over de morele wenselijkheid van prostitutie in een ideale wereld, door in te

---

¹¹ Furia. “Het emancipatorisch deficiet van de dienstencheques”. 27/02/2018

<https://www.furiavzw.be/nieuws/item/133-het-emancipatorisch-deficiet-van-de-dienstencheques>

¹² Willemen, Noëmi. “Sekswerkers hebben niets aan de morele oordelen van anderen. Ze willen gewoon kunnen bestaan. En werken”. Charlie Magazine 02/06/2017. <https://www.charliemag.be/mensen/sekswerkers/>

¹³ European Women’s Lobby. “18 myths on prostitution”.

https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/prostitution_myths_final_ewl.pdf

¹⁴ Amnesty International. “Policy on state obligations to respect and fulfil the human rights of sex workers”.

<https://www.amnesty.org/en/policy-on-state-obligations-to-respect-protect-and-fulfil-the-human-rights-of-sex-workers/>

¹⁵ Voor een handig overzicht en discussie omtrent de aanpak van prostitutie vanuit het perspectief van een sekswerker zie de TEDtalk van Juno Mac: https://www.youtube.com/watch?time_continue=510&v=vc-n852sv3E

zoomen op de reëel bestaande arbeidsvoorwaarden en werkomstandigheden van prostituees. Zoals Juno Mac het treffend formuleert: “*De vraag is niet ‘wat als je dochter sekswerk zou doen?’ Maar ‘stel je voor dat je dochter een sekswerker is. Is ze dan veilig vanavond?’*”. Vanuit deze optiek zijn sekswerkers zich dan ook beginnen organiseren via allerhande collectieven en vakbonden, zoals het New Zealand Prostitutes’ Collective en Proud in Nederland. Ze verdedigen de rechten en belangen van sekswerkers door bijvoorbeeld juridisch advies en medische controles aan te bieden en starterspakketten uit te delen met veiligheids- en gezondheidstips. Ze bemiddelen ook tussen sekswerkers en bordeelhouders inzake raamprijzen, en met de politie in verband met klachten en aangiften.¹⁶

“All work and no pay”: On(der)betaalde reproductieve arbeid

Een andere nefaste eigenschap van reproductief werk is dat het structureel on(der)betaald is. Het slecht verlonen van ‘vrouwenwerk’ vloeit voort uit de internationale seksuele arbeidsdeling onder het kapitalisme tussen productieve en reproductieve arbeid. De ideologische legitimatie voor het onderwaarderen van zorgarbeid ligt in de vooronderstelling dat deze arbeid eigenlijk ‘gratis’ zou moeten aangeleverd worden binnen de sfeer van het gezin of de gemeenschap. Een babysitter of nanny kan maar slecht betaald worden voor het verzorgen van kinderen omdat een moeder of buurvrouw dit ‘laaggeschoold’ werk gratis en voor niets doet, uit liefde voor het gezin en de gemeenschap. Er bestaat dus een intrinsieke relatie tussen de seksuele arbeidsdeling van reproductieve arbeid thuis en op de arbeidsmarkt (Nakano Glenn, 1992).

Op basis van hun onderzoek naar migrantenzorgwerksters introduceerden Rhacel Salazar Parreñas (2002) en Arlie Hochschild (2001) de term *globale zorgketens* om de persoonlijke relaties te beschrijven die mensen wereldwijd onderhouden op basis van betaalde en onbetaalde zorgarbeid. Zij stellen vast dat er een fundamentele ongelijkheid bestaat in de internationale verdeling van de reproductieve arbeid tussen het Globale Noorden en Zuiden. Het klassieke voorbeeld is de Filippijnse nanny die naar het buitenland trekt om voor de kinderen, honden of ouders van middenklassegezinnen in Dubai of Israël te gaan zorgen en zo de zorg voor haar eigen gezin moet uitbesteden aan andere repro-werksters lager op de socio-economische ladder of aan familieleden. De belangrijkste vaststelling is dat naarmate men verder afzakt in de globale zorgketen, er steeds minder waarde wordt toegekend aan reproductieve arbeid. De keten eindigt bijna altijd met de onbetaalde reproductieve arbeid van de oudste dochter, zus of moeder van de nannies of poetsvrouwen die de huishoudelijke taken overnemen.

De naturalisatie van reproductieve arbeid onder het kapitalisme wordt vaak ook heel sterk geinterioriseerd door mannen en vrouwen zelf. In de actuele debatten rond sekswerk en draagmoederschap zien we bijvoorbeeld gelijkaardige argumentaties opduiken als destijds in het maatschappelijk debat rond huishoudelijk werk: dat vrouwen zulke taken uit liefde voor

---

¹⁶ Heemskerck, Marijn. “Wat Nederland kan leren van de vakbond voor sekswerkers in Nieuw-Zeeland”. De Correspondent 20/07/2016 <https://decorrespondent.nl/4956/wat-nederland-kan-leren-van-de-vakbond-voor-sekswerkers-in-nieuw-zeeland/577786245036-4a71d5c8>

hun kroost moeten doen, dat het beschamend is om betaald te worden voor zulk werk, dat het toch geen écht werk is, dat het geen échte meerwaarde produceert, etc (Delphy, 1970). Los van de vraag of prostitutie of draagmoederschap moreel wenselijke praktijken en industrieën zijn (en het is zeker nodig om zulke vragen te stellen en discussies te houden), compromitteert dit soort argumentaties ook de werkvoorwaarden en onderhandelingspositie van vrouwen die beslissen om wél een inkomen te verwerven via deze arbeid.

De voorbije maanden werd commercieel draagmoederschap, een reproductieve praktijk waarbij een vrouw betaald wordt voor het dragen en baren van een kind voor een koppel dat dit omwille van biologische of sociale redenen niet kan, in heel wat landen verbannen. In december 2015 veroordeelde het Europees Parlement commercieel draagmoederschap als een vorm van reproductieve exploitatie die *“de menselijke waardigheid van de vrouw ondermijnt omwille van de vermarkting van haar lichaam en haar reproductieve functies”* ¹⁷. Ook populaire ‘moederbestemmingen’ als Nepal, Mexico, Cambodja en India sloten onlangs hun deuren voor reproductieve ‘toeristen’ die op zoek gingen naar een goedkope draagmoeder. Terwijl commercieel draagmoederschap steeds vaker wordt gecriminaliseerd, blijft de juridische achterdeur open voor altruïstische vormen van draagmoederschap, waarbij een draagmoeder niet vergoed wordt voor de geleverde diensten. In dit geval is de draagmoeder vaak een familielid of vriendin van de wensouders, die deze laatsten wil plezieren met het ultieme levensgeschenk in een daad van onzelfzuchtige liefde. In het beste geval ontvangt ze dan een *“redelijke en niet-bovenmatige compensatie”* voor de mogelijke ongemakken en verloren arbeidstijd tijdens de zwangerschap. In het Verenigd Koninkrijk is enkel altruïstisch draagmoederschap wettelijk toegelaten. India veranderde zopas haar wetgeving rond draagmoederschap, waarbij enkel altruïstisch draagmoederschap wordt toegestaan voor getrouwde heteroseksuele Indiase koppels. Ook in Canada zijn er plannen om de bestaande wetgeving rond draagmoederschap te verstrengen waarbij het moeilijker wordt voor draagmoeders om financieel vergoed te worden. Zoals de Nederlandse gynaecoloog Roel Schats van het Centrum voor Hoogtechnologisch Draagmoederschap in Amsterdam het treffend formuleerde in zijn interview met Trouw Magazine: *“Mijn draagmoeders zijn topvrouwen met een altruïstische inslag”* ¹⁸.

Het is veelzeggend dat in een globale fertiliteitsindustrie die rond de 22 miljard dollar wordt geschat, voornamelijk draagmoeders en eiceldonoren in een rol van altruïsme en naastenliefde worden geduwd ¹⁹. Er kruipt nochtans heel wat fysieke en emotionele arbeid in draagmoederschap: een intensief jaar vol ziekenhuisbezoeken, medische interventies en hormonale stimulaties waarin de draagmoeder een baby moet dragen, baren en afstaan aan de wensouders. Draagmoederschap framen als een morele daad van altruïsme maakt het voor draagmoeders net moeilijker om zich te identificeren als reproductieve werksters die betere

---

¹⁷ S.N., “The European Parliament condemned all forms of surrogacy”, *European Post*, 17 December 2015, <http://europeanpost.co/the-european-parliament-condemned-all-forms-of-surrogacy/>

¹⁸ Nicole Lucas en Iris Pronk. “Draagmoeder is altruïstische topvrouw” *Trouw*. 7 maart 2009. <https://www.trouw.nl/home/draagmoeder-is-altruïstische-topvrouw~a9c365b6/>

¹⁹ Voor een uitgebreide analyse van de debatten rond commercieel en altruïstisch draagmoederschap, zie: Vertommen, Siggie en Barbagallo, Camille. 2017. Baas Over Eigen Buik? Betaald en onbetaalde arbeid op de globale reproductieve markt. *Lava Magazine* 1(1).

werkomstandigheden verdienen. Dit zou nochtans welgekomen zijn in de repro-industrie die bijzonder exploitatief is. Uit antropologisch onderzoek rond draagmoederschap in India en Mexico blijkt dat draagmoeders vaak niet degelijk betaald worden, en weinig beslissingsrecht hebben over het aantal embryo's dat wordt ingebracht in hun baarmoeder, abortus en de manier waarop ze willen bevallen. Volgens de arbeidssociologe Amrita Pande (2014:167) worden Indische draagmoeders gedisciplineerd op basis van het "*werker-moeder paradigma*". Als goede moeder worden ze verondersteld om goed zorg te dragen voor zichzelf en voor de baby, terwijl ze als goede werkneemsters geacht wordt om professioneel, gezagsgetrouw, correct, maar zeker niet té hebzuchtig en business-minded te zijn. Wanneer de draagmoeder deze normatieve grenzen durft te overschrijden, wordt ze meestal teruggefloten door de fertiliteitsmakelaars of de draagmoedersklinieken. Deze wenden het discours van de "zorgzame moeder" aan om draagmoeders te disciplineren als werkster terwijl de retoriek van de "professionele werkneemster" gebruikt wordt om hen te beperken in hun moederrol. Een marxistisch feministische analyse van reproductieve arbeid staat toe om zulke tegenstellingen te overstijgen: door oog te hebben voor de betaalde en onbetaalde vormen van reproductieve arbeid, en door te analyseren waar beide vormen elkaar kruisen en versterken in de beleving van moeders en draagmoeders.

Who cares? Reproductieve arbeid op het kruispunt van gender, kleur en klasse

Reproductieve arbeid materialiseert zich heel duidelijk op het kruispunt van gender, kleur en klasse. Het is onmogelijk om de rol en het belang van reproductie onder het kapitalisme te begrijpen zonder een intersectionele analyse te maken. Het is de verdienste geweest van marxistische feministen als Alexandra Kollontai, Silvia Federici, Mariarosa Dalla Costa, Christine Delphy, Johanna Brenner, Lise Vogel en Lepoldina Fortunati om duidelijk te maken dat vrouwen het leeuwendeel van de reproductieve arbeid op zich nemen, zowel thuis als in de gemeenschap en op de arbeidsmarkt. "*Vrouwen doen wereldwijd twee derde van het werk, maar krijgen hiervoor maar één percent van het globale inkomen*", fulmineerde Selma James in 1975.

Wat het huishoudelijk werk betreft, is de genderkloof nog steeds gigantisch. Ondanks de (aarzelende) opkomst van de 'nieuwe man' en hoogtechnologische huis-tuin- en keukenapparatuur, spenderen vrouwen wereldwijd nog steeds twee tot tien keer zoveel tijd aan huishoudelijke taken dan mannen. Uit een rapport van de OESO uit 2014 blijkt dat vrouwen dagelijks gemiddeld tussen de drie en zes uur besteden aan huishoudelijke taken en mannen gemiddeld tussen de dertig minuten en twee uur²⁰. Ook op het werk nemen vrouwen het overgrote deel van de onbetaalde emotionele arbeid en pastorale zorg op zich: koffie zetten voor de vergadering, een luisterend oor bieden voor een leerling of student die het moeilijk heeft, een kleine attentie voorzien voor de jarige collega.

Ondanks hun revolutionaire inzichten werden de marxistisch feministische analyses van reproductieve arbeid in de jaren tachtig bekritiseerd door Zwarte feministen omwille van hun

---

²⁰ Ferrant, Gaëlle, e.a. 2014. "Unpaid Care Work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes". OECD Development Centre. https://www.oecd.org/dev/development-gender/Unpaid_care_work.pdf

kleurenblindheid. In *Women, Race and Class* argumenteerde Angela Davis (1972, 1981) dat het burgerlijke ideaalbeeld van de huisvrouw aan de haard niet weggelegd was voor zwarte vrouwen of vrouwen uit de arbeidersklasse, die sinds vele decennia buitenshuis moesten werken om te kunnen overleven. Zij verwees ook naar historische impact van slavernij en kolonialisme op de raciale organisatie van reproductieve arbeid onder het kapitalisme. Evelyn Nakano Glenn (1992) concludeerde in haar onderzoek naar de verplegingssector in de Verenigde Staten dat analyses van reproductieve arbeid niet alleen gender, maar ook raciale hiërarchieën moesten incorporeren. Zij stelde immers dat gender en kleur geen biologische verschijnselen zijn, maar elkaar constitueren en maatschappelijk vorm geven via reproductieve arbeid. In Israël, bijvoorbeeld, is 'Filipina' synoniem geworden voor het Hebreeuwse woord voor zorgwerkster (*metapelet*). Aangezien Filippijnse migrantenwerksters sinds enkele jaren het gros van de ouderenzorg op zich nemen binnen middenklassegezinnen, wordt er zelfs naar Soedanese of Eritese bejaardenzorgsters verwezen als 'mijn Filipina' (Kemp en Raijman, 2008).

Globale zorgarbeid wordt doorgaans door vrouwen van kleur uitgevoerd, en dan voornamelijk door migrantenwerksters of vrouwen met een migratieachtergrond. Van de 67 miljoen huishoudelijke werkers die er wereldwijd zijn, is ongeveer tachtig procent vrouw en meer dan 12 miljoen is migrantenwerkster (ILO, 2015). Zij zijn meestal onderhevig aan complexe asiel- en verblijfsprocedures die hun situatie nog meer kwetsbaar en precair maakt. In een aantal Arabische landen, zoals Libanon, Jordanie, Saudi Arabia en de Golfstaten die sterk afhankelijk zijn van gastarbeid, is het *kafala* of sponsorschapsysteem nog steeds van kracht. Dit houdt in dat migrantenwerksters een lokale sponsor nodig hebben die verantwoordelijk is voor het opvolgen van hun verblijfspapieren en de recruiteringskosten. Het *kafala* systeem wordt sterk bekritiseerd door mensenrechtenorganisaties omdat het de weg effent voor slavernij-achtige praktijken waarbij de werksters te sterk afhankelijk zijn van de welwillendheid van de sponsor, meestal de werkgever. Bij aankomst moeten de migrantenwerksters vaak hun paspoort of identiteitskaart afgeven, waardoor werkgevers totale controle kunnen uitoefenen over hun komen en gaan. Tegenspraak of kritiek op erbarmelijke werkomstandigheden kan bovendien bestraft worden met deportatie. In Libanon, waar er zo'n 250.000 vrouwen uit Sri Lanka, Ethiopië, Nepal en de Filippijnen aan de slag zijn als huishoudelijke werksters, heeft dit tot disproportioneel hoge zelfmoordcijfers geleid. Door de hoge werkdruk en een gebrek aan bewegingsvrijheid sprong gemiddeld één vrouw per week van een gebouw in een wanhoopspoging om de exploitatieve praktijken van haar werkgever te ontvluchten ²¹.

In Israël wordt migratiezorgarbeid gereguleerd door de overheid via bilaterale akkoorden met het zorgexporterende land, in dit geval de Filippijnen, over het aantal bejaardenzorgsters of 'metaplot' die het land binnen mogen en hun verblijfs- en arbeidsvoorwaarden. Die voorwaarden zijn vaak heel strikt. Tot 2011 was het migrantenwerksters niet toegestaan om te trouwen of kinderen te krijgen tijdens hun tijdelijk verblijf, omdat de Israëlische overheid wilde vermijden dat ze zich permanent zouden vestigen in Israël. Ondanks het feit dat migrantenzorgwerksters noodzakelijk zijn om het bestaande zorgdeficiet op te vullen in Israël,

---

²¹ Human Rights Watch. 2008. Deaths of Migrant Domestic Workers in Lebanon, <https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/women/Lebanon.MDW.Annex.082608.pdf>
<https://www.hrw.org/news/2008/08/26/lebanon-migrant-domestic-workers-dying-every-week>

worden ze ook beschouwd als een etno-demografische bedreiging voor het Joodse karakter van de staat (Kemp and Raijman, 2008; Ayalon, 2009).

Onderdrukking en verzet: de paradox van reproductieve arbeid

Het is duidelijk dat reproductieve arbeid vele vormen en gedaanten aanneemt die onze traditionele vooronderstellingen over natuur versus maatschappij, productie versus reproductie, publieke versus private sfeer, markt versus gezin, liefde versus handelwaar op losse schroeven zetten. Reproductieve arbeid kan legaal of illegaal, fysiek of emotioneel, biologisch of sociaal, betaald of onbetaald zijn, en in de privésfeer van het gezin of de publieke sfeer van de gemeenschap of de arbeidsmarkt beoefend worden. Een andere eigenschap van reproductieve arbeid is wat Silvia Federici (2012) diens 'duale karakter' heeft genoemd. Hiermee bedoelt ze dat we via onze reproductieve arbeid niet alleen mensen voortbrengen als 'arbeidskrachten' die het kapitaal nodig heeft om winst te maken, maar even goed als autonome politieke subjecten die in staat zijn om zich te verzetten tegen uitbuiting en onderdrukking. Ook de Schotse feministe Mary O'Brien (1981) beschijft in haar pleidooi voor een 'reproductief dialectisch materialisme' de paradox van reproductie als een sfeer van immense kracht en kwetsbaarheid.

Dat reproductie niet alleen een sfeer van onderdrukking is, maar ook van verzet is een belangrijke reminder voor de 'Westerse' feministische beweging, die zich sinds de tweede feministische golf vooral wilde bevrijden van het huiselijke juk. In *'The Feminine Mystique'* (1963) beschrijft Betty Friedan de terreur van de depressieve huisvrouw in *suburban* Amerika die zich te pletter werkt voor man en kinderen. Die vrees voor de tirannie van de reproductie was uiteraard niet onterecht, zoals de (voortdurende) strijd voor veilige toegang tot abortus en anticonceptie en tegen huiselijk geweld duidelijk maken. Maar dit betekende ook dat sommige vrouwenorganisaties zich zó sterk gingen verzetten tegen institutionele huiselijkheid dat men alles wat verbonden was met het gezin of het huishouden ging parkeren onder de quasi-universele noemer van patriarchale controle en onderdrukking. Ze vergaten hierbij dat voor sommige vrouwen het thuisfront net een vluchthaven was, een plaats waar ze veilig waren van staatsgeweld of maatschappelijke discriminatie. In haar wondermooie traktaat *'Homeplace as a site of resistance'* herinnert bell hooks (1990) zich het huis waar ze als Afro-Amerikaans kind opgroeide als een 'vrouwenplek', waar alle arbeid plaatsvond die van 'levensbelang' was: "*the warmth and comfort of shelter, the feeding of our bodies and the nurturing of our souls*". Zonder enige romantiseringsdrang, beschrijft ze het politieke belang van het thuisfront in de antikoloniale strijd van de Zwarte gemeenschap in de Verenigde Staten. Het was een plek waar ze veilig waren voor raciaal geweld of terug op krachten konden komen, en waar nieuwe ideeën en strategieën konden gevoed worden, letterlijk en figuurlijk.

Net als reproductieve onderdrukking, kan ook reproductief verzet sterk variëren qua vorm en inhoud. Het kan de strijd tegen obstetrisch geweld, criminalisering van sekswerk, gedwongen sterilisaties, besparingen in de sociale zekerheid of de bouw van een vervuilende oliepijplijn in inheems territorium zijn, maar even goed de strijd vóór gelijk loon voor gelijk werk, uitbreiding van ouderschapsverlof, recht op abortus, arbeidsduurvermindering, meer kinderopvang of een

universeel basisinkomen. Net als in de analyse van de controle- en onderdrukingsmechanismen via reproductieve arbeid, is de wisselwerking tussen gender, kleur en klassenhiërarchieën even pertinent in de organisatie van het reproductieve verzet. In wat volgt bespreken we kort een aantal inspirerende voorbeelden van verzet en protest via reproductieve arbeid.

“Seizing the means of reproduction”: de sociale staking

In 1985 werd *Justice for Janitors* opgericht, een sociale beweging/vakbond die het opneemt voor de rechten van het schoonmaakpersoneel in de Verenigde Staten en Canada. Tijdens het neoliberale presidentschap van Ronald Reagan werd er stevig ingehakt op de al beperkte loonsvoorwaarden van schoonmaakpersoneel en zorgwerkers. De meesten onder hen waren migrantenwerk(st)ers van Latino afkomst, vaak zonder wettige verblijfsdocumenten. Hun situatie was dus bijzonder precair: velen spraken geen Engels, moesten eindeloze werkdagen kloppen voor een miezerig loontje, hadden geen vast contract en genoten geen gezondheidszorg. Ondanks intimidatiepogingen, begonnen de poets(t)ers zich te organiseren in de SEIU, de Amerikaanse vakbond voor de dienstensector. Ondertussen telt *Justice for Janitors* al meer dan 220.000 leden. Via directe acties, wilde stakingen, blokkades en *sit-ins* zetten ze hun werkgevers onder druk om hen terug ‘in huis’ te nemen of op zijn minst het wettelijk vastgelegd minimumloon te betalen. In London doen radicale basisvakbonden zoals United Voices of the World, CAIWU en International Workers of Great Britain hetzelfde voor het kuispersoneel van bedrijven, ministeries en universiteiten. Sinds de jaren tachtig worden deze werkkrachten steeds vaker uitbesteed of *geoutsourced* naar commerciële dienstenbedrijven die het niet altijd even nauw nemen met de arbeidswetgeving. Naast het ijveren voor waardig werk en beter loon, organiseren deze klassenstrijdvakbonden ook Engelse lessen voor hun leden, en helpen ze met de administratie van hun verblijfspapieren.

De geschiedenis leert ons dat het syndicaliseren van de werkkrachten altijd een cruciale en efficiënte verzetsstrategie is geweest. Het is dan ook belangrijk dat vakbonden en syndicaten vandaag - temidden van de sociale crisis van het neoliberalisme en de ontmanteling van tal van overheidsdiensten - sterk inzetten op het organiseren van werknemers in de ‘witte’ sector (zorg en verpleging) en in het onderwijs. De mogelijkheid tot syndicalisering hangt natuurlijk sterk af van wie er erkend wordt als werker en wat er erkend wordt als werk of werkplek. We zagen eerder al dat dit in het geval van reproductieve arbeid niet altijd een maatschappelijke of persoonlijke evidentie is. Huishoudelijk werk of sekswerk wordt vaak niet gezien als ‘echt’ werk, en vele draagmoeders of moeders beschouwen zichzelf niet als ‘echte’ werkers. In haar recent verschenen boek rond sociale reproductietheorie, argumenteert Tithi Bhattacharya (2017) dat het hoog tijd is voor een radicale verruiming van de gangbare visies op de werkende klasse of klassenstrijd. In een interview voor *Lava*, het Belgisch tijdschrift voor maatschappijkritiek en marxistische analyse, zegt Bhattacharya: “*Als we kapitalisme enkel zien als een economisch verhaal, dan stopt ons verhaal bij de fabriek, het landbouvveld, het bedrijf of het kantoor, met andere woorden, bij loon en winst. Kapitalisme is niet alleen een productiewijze, maar een geheel van sociale relaties. Zo’n integrerende klassenvisie verenigt de tijdelijke latino hotelmedewerker uit Los Angeles, de flex-werkende moeder uit Indiana die thuis moet blijven*

omwille van de dure kinderopvang, de Afro-Amerikaanse voltijds leraar uit Chicago, en de blanke mannelijke werkloze gewezen United Automobile Workers uit Detroit”²².

Een verruiming van de definitie van de werkende klasse betekent ook een herziening van het concept staking, sinds jaar en dag de verzetsstrategie bij uitstek van de georganiseerde arbeidersbeweging. Reeds in de jaren zestig pleitten de Italiaanse autonomisten voor een analytische en politieke uitbreiding van het concept ‘staking’ van de traditionele werkvloer naar de gehele samenleving. De achterliggende gedachte was dat in het post-Fordistische tijdperk de kapitalistische sociale relaties niet alleen de productieve sfeer vorm gaven, maar steeds dieper doordrongen binnen het maatschappelijk weefsel. Volgens Mario Tronti (1962), één van de grondleggers van de Italiaanse *Operaismo* beweging, werd de maatschappij dan ook steeds meer als een fabriek georganiseerd. Een ‘sociale staking’ kan dan gezien worden als een politieke weigering om uitgebuit of onderdrukt te worden in de verschillende levenssferen die gestructureerd worden kapitalistische relaties: familie en werk, gezin en gemeenschap, biologische en sociale reproductie ²³.

Een historisch markant voorbeeld van een sociale staking die de klassieke interpretaties overstijgt, zijn de zogenaamde ‘geboortestakingen’ van Zwarte vrouwelijke slaven op de Amerikaanse en Caraïbische plantage-economieën. In het werk van Darlene Clark Hine (1979), Dorothy Roberts (1998) en Rhoda Reddock (1985) kunnen we lezen hoe sommige Zwarte slavinnen, vooral na de afschaffing van de transnationale slavenhandel, antinatalistische attitudes en praktijken ontwikkelden omdat ze weigerden om de volgende generatie slaven voort te brengen voor hun plantage-eigenaars. Zich bewust van hun dubbele rol in de koloniale slavenconomie als productieve én reproductieve werkkrachten, gebruikten ze allerlei middeltjes om een zwangerschap te vermijden, onderbreken of zelfs pasgeboren baby’s te doden (infanticide) ²⁴. De geboortestakingen zijn een extreem en pijnlijk voorbeeld van hoe een sociale staking via reproductieve sabotage kan plaatsvinden, maar het illustreert opnieuw hoe onlosmakelijk gender, kleur en klasse elkaar vorm geven via reproductieve arbeid.

Een ander, meer recent en gecoördineerd voorbeeld van een sociale staking is de Internationale Vrouwenstaking, die voor het eerst werd georganiseerd in 2017 en op acht maart 2018, Internationale Vrouwendag, opnieuw honderden duizenden vrouwen en mannen op de been bracht.

---

²² Voor een introductie tot het nieuwe boek van en een discussie over sociale reproductietheorie in het Nederlands en het Frans, zie Vertommen, Siggie. 2018. Sociale reproductie en het feminisme van de 99%: een interview met Tithi Bhattacharya. Lava (5). <https://lavamedia.be/sociale-reproductie-en-het-feminisme-van-de-99/>

²³ Transnational Social Strike. 2018. Power Upside Down: Women’s Global Strike. https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/TSSJ-03_Power-Upside-Down.pdf

²⁴ Dorothy Roberts (1998) beschrijft enkele reproductieve sabotage technieken van Zwarte vrouwelijke slaven: “*by abstaining from sexual intercourse, by using contraceptives and abortions: they used medicine, violent exercise, a role of rags about two or three inches long and as hard as a stick into her vagina, the infusion or decoction of tansy, rue, roots and seed of the cotton plant, pennyroyal, cedar gum, camphor, either in gum or spirits, techniques slaves probably brought with them from Africa*”.

Internationale Vrouwenstaking: het feminisme voor de 99 procent

Sinds kort heeft de internationale vrouwenbeweging de antikapitalistische roots van de Vrouwendag opnieuw ontdekt ²⁵. In navolging van de massale Poolse vrouwenstaking tegen de criminalisering van abortus op een Zwarte Maandag in 2016, de Argentijnse #NiUnaMenos beweging tegen patriarchaal geweld en femicides en de Amerikaanse Women's March tegen het misogyne presidentschap van Donald Trump, culmineerde dit militant feministisch reveil op acht maart 2017 in de eerste Internationale Vrouwenstaking (IVS). Gesterkt via nieuwe allianties en politieke bondgenootschappen organiseerden vrouwen wereldwijd collectieve protestacties, *sit-ins*, *walk outs*, stakingen en betogingen tegen neoliberale besparingsmaatregelen, tegen discriminatie op de arbeidsmarkt, tegen de dodelijke cocktail van racisme, seksisme en transfobie en tegen patriarchaal geweld in zijn vele vormen en gedaanten: huiselijk geweld in de slaapkamer, obstetrisch geweld in het verloskwartier, seksueel geweld op straat en op het werk, maar ook het structureel geweld van de staat en de markt.

Op acht maart 2018 was het opnieuw zo ver. Van Spanje tot Argentinië, van Chiapas tot Afrin, van België tot het Verenigd Koninkrijk, van Italië tot de Verenigde Staten, in meer dan 50 landen gaven vrouwen gehoor aan de oproep van de Internationale Vrouwenstaking om gedurende één dag het werk neer te leggen; niet alleen de (slecht) betaalde arbeid in kantoren, fabrieken, ziekenhuizen, bordelen en scholen maar ook de onbetaalde zorgarbeid in slaapkamers, keukens, gemeenschapscentra, kerkfabrieken en moskees. Dit is de essentie van de Internationale Vrouwenstaking, om de onlosmakelijke link tussen productieve en reproductieve arbeid bloot te leggen en via de staking de onhoudbare seksuele arbeidsdeling onder het kapitalisme in vraag te stellen. Tijdens de voorbereidende vergaderingen van de Women Strike Assembly in Londen, waar ik zelf actief aan meewerkte, merkten heel wat vrouwen terecht op dat de vrouwenstaking eigenlijk onmogelijk is. Zonder vrouwen staat de wereld inderdaad stil. Het is net omdat een vrouwenstaking onmogelijk is onder het huidige systeem, dat de staking zo noodzakelijk is: omdat we tot een nieuw model moeten komen waarin arbeid, inkomen en zorg op een meer rechtvaardige en levenswaardige manier herverdeeld worden.

Zonder een kant-en-klaar programma en eenduidige strategie naar voor te schuiven, probeert de Internationale Vrouwenstaking de dialectische relatie tussen kapitalistische productie en reproductie op twee manieren te destabiliseren. In de eerste plaats, door de huiselijke sfeer van liefde, zorg, seks en moederschap te analyseren en politiseren in termen van werk en productie. In Londen, bijvoorbeeld, verzamelden op acht maart een duizendtal vrouwen op Russell Square voor de Women's Strike Assembly met speeches en workshops ter voorbereiding van een aantal directe acties rond het recht op abortus en voor betere arbeidscondities voor het

---

²⁵ De eerste Internationale Vrouwendag werd in 1909 gevierd in de Verenigde Staten op initiatief van de socialistische beweging, gevolgd door Europese socialisten in 1911. Op 23 februari (8 maart in het Westen) 1917 luidde een staking van textielarbeidsters in Sint-Petersburg het begin in van de Russische Revolutie. Het is dankzij communistische kopstukken als Clara Zetkin en Alexandra Kollontai dat 8 maart vereeuwigd en gevierd werd als Internationale Vrouwendag.

schoonmaakpersoneel van de Londense Opera en van de confectiezaak Topshop. De kinderopvang en de maaltijden werden die dag (en ook tijdens de voorbereidende vergaderingen van de Women Strike Assembly) collectief voorzien door een repro-team bestaande uit een twintigtal mannelijke kameraden. De Londense Vrouwenstaking eindigde met een indrukwekkende optocht van strippers en prostituees door de straten van Soho voor de decriminalisering van sekswerk.

Een tweede strategie is door meer 'reproductieve' eisen naar voor te schuiven binnen de productieve sfeer en door te strijden voor een werkomgeving die in functie staat van de levensnoden van de werknemers. De Internationale Vrouwenstaking staat opnieuw voor een "*feminisme voor de 99 procent*", schrijft Cinzia Arruzza van de Amerikaanse IVS, dat een radicaal alternatief biedt voor het *lean-in* feminisme van elite-feministen als Hillary Clinton, Oprah Winfrey of Sheryl Sandberg ²⁶. Deze laatsten stellen vrouwenemancipatie veelal gelijk met een betere vertegenwoordiging van vrouwen in de bestaande instellingen zonder de aard en structuur van die instellingen te moeten veranderen. Volgens *lean-in* feministen moeten vrouwen net iets harder hun best doen om het glazen plafond te doorbreken en door te wegen in topposities in bestuursraden, regeringen, Fortune 500 bedrijven of universiteiten. In deze *lean-in* logica worden reproductieve taken best zoveel mogelijk uitbesteed naar de private markt waar (veelal bruine en zwarte) vrouwen tegen lage lonen het kuis- kook -en zorgwerk van de (veelal witte) geëmancipeerde vrouwen en hun kroost op zich nemen. Zoals we eerder zagen, biedt deze neoliberale marktlogica weinig soelaas voor armere vrouwen die de middelen niet hebben om een poetshulp en/of au pair in dienst te nemen. Voor deze 99 procent betekent *lean-in* feminisme dan ook *burn-out* feminisme: dubbele shifts draaien in een samenleving waar collectieve zorgvoorzieningen systematisch ontmanteld worden. De Internationale Vrouwenstaking wil de levensnoden van de 99 procent opnieuw centraal stellen, en niet de noden van het kapitaal

Tijdens de Spaanse Vrouwenstaking legden 5.3 miljoen vrouwen en mannen - halfslachtig gesteund door de vakbonden - gedurende twee uur het werk neer in protest tegen seksuele discriminatie en de lage lonen voor vrouwen op de werkvloer. Aan de Universiteit Gent werd in 2018 voor het tweede jaar op rij een Vrouwenstaking georganiseerd, waarbij het vrouwelijk personeel -gesteund door hun mannelijke collega's - om 15.30u het werk neerlegde. Geïnspireerd door de succesvolle Vrouwenstaking in IJsland in 1975, was dit het tijdstip waarop ze in vergelijking met hun mannelijke collega's gratis aan het werken waren. Zij eisten een betere werk-levensbalans, arbeidsduurverkortung, betaalbare kinderopvang, gegarandeerd ouderschapsverlof en spoorden de universiteitsbestuurders aan om gendergeweld au sérieux te nemen.

---

²⁶ Arruzza, Cinzia. 2018. "Women strike the empire: the women's strike in the United States". Transnational Social Strike. 2018. Power Upside Down: Women's Global Strike. https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/TSSJ-03_Power-Upside-Down.pdf

Zonder zorg is er geen overwinning mogelijk

Sociale reproductie is een vruchtbaar startpunt voor een analyse van het kapitalisme als totaalsysteem. Kapitalisme stopt niet wanneer de fabrieks- of kantoordeur wordt toegeroepen, maar materialiseert zich ook in de keuken en in de slaapkamer. Dit hoofdstuk keerde terug naar de ideeën van marxistische feministen uit de jaren zeventig om de dialectiek van reproductieve arbeid onder het hedendaagse kapitalisme te begrijpen en te bevragen, op het kruispunt van gender, klasse en kleur. De belangrijkste conclusie is dat sociale reproductie niet alleen een sfeer van uitbuiting, vervreemding, isolement en onderdrukking is, maar evenzeer een sfeer van verzet, protest, revolutie en emancipatie kan zijn. Het is broodnodig dat vakbonden, politieke partijen en vrouwenorganisaties samenwerken om het persoonlijke opnieuw politiek te maken, en de reproductieve sfeer van gezinsrelaties, ouderenzorg, kraamzorg, abortus en contraceptie, kinderopvang, maar evenzeer de strijd voor proper water, betaalbare elektriciteit en een gezond klimaat te erkennen als een vitale sfeer van klassenverzet tegen het kapitalisme.

Referenties

- Amnesty International. "Policy on state obligations to respect and fulfil the human rights of sex workers". <https://www.amnesty.org/en/policy-on-state-obligations-to-respect-protect-and-fulfil-the-human-rights-of-sex-workers/>
- Ayalon, Liat. 2009. "Evaluating the working conditions and exposure to abuse of Filipino home care workers in Israel: characteristics and clinical correlates". *International Psychogeriatrics*. 21(1):pp. 40-49.
- Arruzza, Cinzia. 2018. "Women strike the empire: the women's strike in the United States". *Transnational Social Strike*. 2018. *Power Upside Down: Women's Global Strike*. https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/TSSI-03_Power-Upside-Down.pdf
- Barbagallo, Camille en Silvia Federici. 2012. *Commoner*. "Care work and the commons" http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2012/01/commoner_issue-15.pdf
- Bhattacharya, Tithi. 2017. *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentring Oppression*. London: Pluto Press.
- Brenner Johanna and Barbara Laslett. 1989. "Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives". *Annual Review of Sociology* 15: pp. 381-404
- Bridgman, Benjamin, e.a. 2012. "Accounting for Household Production in the National Accounts, 1965–2010". *Survey of Current Business* pp. 23-36. https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/05%20May/0512_household.pdf
- Clarke Hine, Darlene. 1979. "Female Slave Resistance: The Economics of Sex," *The Western Journal of Black Studies* 3: pp. 123–127.
- Dalla Costa, Mariarosa and Selma James. 1972. *The power of women and the subversion of the community*. Pétroleuse Press.
- Davis, Angela. 1972. "Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves". *The Massachusetts Review* 13(1/2): pp. 81-100.

- Davis, Angela. 1981. *Women, Race and Class*. London: The Women's Press Ltd.
- Delphy, Christine. 1970. "Patriarchy, Domestic Mode of Production, Gender, and Class". <https://caringlabor.files.wordpress.com/2010/12/delphy.pdf>
- De Maesschalk, Renske. 2017. Privatisering in de zorgsector: wat zijn de gevolgen? Studiedienst ACV. <https://openbarediensten.acv-online.be/Images/PrivatiseringZorgp10-11-tcm185-422482.pdf>
- Ehrenreich, Barbara. and Arlie Hochschild (eds.). 2003. *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, New York: Metropolitan Press.
- European Women's Lobby. "18 myths on prostitution". https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/prostitution_myths_final_ewl.pdf
- Farris, Sara. 2017. Islamophobia in the Name of Women's Rights: The rise of femonationalism.
- Federici, Silvia, e.a. 1975. *Wages against Housework*. Bristol. Power of Women Collective and Falling Wall Press.
- Federici, Silvia. 2004. *Caliban and the Witch: Women, the body and primitive accumulation*. Brooklyn: Autonomedia.
- Ferrant, Gaëlle, e.a. 2014. "Unpaid Care Work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes". OECD Development Centre. https://www.oecd.org/dev/development-gender/Unpaid_care_work.pdf
- Fraser, Nancy. 2016. Contradictions of capital and care. *New Left Review* July August: pp. 99-117.
- Furia. "Het emancipatorisch deficiet van de dienstencheques". 27/02/2018 <https://www.furiavzw.be/nieuws/item/133-het-emancipatorisch-deficiet-van-de-dienstencheques>
- Heemskerk, Marijn. "Wat Nederland kan leren van de vakbond voor sekswerkers in Nieuw-Zeeland". *De Correspondent* 20/07/2016 <https://decorrespondent.nl/4956/wat-nederland-kan-leren-van-de-vakbond-voor-sekswerkers-in-nieuw-zeeland/577786245036-4a71d5c8>
- Hochschild, Arlie. 2000. 'The nanny chain'. *American Prospect*, January 3. *New York Times*.
- hooks, bell. 1990. "Homeplace (a site of resistance)". In *Yearning: Race, gender and cultural politics*, 41-49. Boston: South End Press.
- ILO. 2013. "Domestic workers across the world Global and regional statistics and the extent of protection". https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_200962.pdf
- James, Selma. 2012. *Sex, Race and Class: The perspective of winning. A Selection of Writings 1952-2011*. Oakland: PM Press.
- Kemp, Adriana and Rebeca Raijman. 2008. *Migrants and Workers: The Political Economy of Labour Migration in Israel*. Jerusalem: Van Leer Institute and Hakibbutz Hameuchad Publishing House.
- Lucas, Nicole en Iris Pronk. "Draagmoeder is altruïstische topvrouw" *Trouw*. 7 maart 2009. <https://www.trouw.nl/home/draagmoeder-is-altruïstische-topvrouw~a9c365b6/>

- Merelli, Annalisa en Youyou Zhou. "This calculator puts a dollar value on the invisible, unpaid work done by women". Quartz 28/02/2018.
<https://qz.com/work/1083411/this-calculator-makes-the-unpaid-work-women-do-visible/>
- Mies, Maria. 1998. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. London: Zed Books
- Nakano Glenn, Evelyn. 1992. From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labor. *Signs* 18(1): pp. 1-43.
- O'Brien, Mary. 1981. *The politics of reproduction*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Pande, Amrita. 2014. *Wombs in Labor: Transnational commercial surrogacy in India*, Columbia University Press, New York.
- Parreñas, Rhacel. 2012. The reproductive labour of migrant workers. *Global Networks* 12(2): pp. 269-275.
- Reddock, Rhoda. 1985. "Women and Slavery in the Caribbean: A Feminist Perspective"; *Latin American Perspectives* 44 (12-1): pp. 63-80.
- Roberts, Dorothy. 1998. *Killing the Black Body: Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty*. New York: Vintage Books.
- Tronti, Mario. 1962. *Factory and Society: Operaismo in English*.
<https://operaismoinenglish.wordpress.com/2013/06/13/factory-and-society/>
- Vertommen, Siggie en Barbagallo, Camille. 2017. Baas Over Eigen Buik? Betaald en onbetaalde arbeid op de globale reproductieve markt. *Lava Magazine* 1(1).
- Vertommen, Siggie. 2018. Sociale reproductie en het feminisme van de 99%: een interview met Tithi Bhattacharya. *Lava* (5). <https://lavamedia.be/sociale-reproductie-en-het-feminisme-van-de-99/>
- Willemen, Noëmi. "Sekswerkers hebben niets aan de morele oordelen van anderen. Ze willen gewoon kunnen bestaan. En werken". *Charlie Magazine* 02/06/2017.
<https://www.charliemag.be/mensen/sekswerkers/>
- Deaths of Migrant Domestic Workers in Lebanon, Human Rights Watch, 2008.
<https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/women/Lebanon.MDW Annex.082608.pdf>
<https://www.hrw.org/news/2008/08/26/lebanon-migrant-domestic-workers-dying-every-week>
- S.N., "The European Parliament condemned all forms of surrogacy", *European Post*, 17 December 2015, <http://europeanpost.co/the-european-parliament-condemned-all-forms-of-surrogacy/>